

KELETI TANULMÁNYOK ÉS VALLÁSKÖZI PÁRBESZÉD

ÍRÁSOK SZÉCSI JÓZSEF TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE
HIDVÉGI MÁTÉ
ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ-ZSIDÓ EGYETEM
BUDAPEST

L'Harmattan

Budapest, 2018

Zsidók a kiegyezés korában

A magyar történelem igazi nagy fordulópontja a XIX. században – a közfelfogással és a meg-megújuló kiegyezés-kritikával ellentétben – 1867 volt: Ausztria és Magyarország kiegyezése és a zsidók emancipációja. Ekkor tudott érvényre jutni a nemesi liberalizmus polgárosítás-konceptiója. A törvényhozás mozgatói ebben az időben Deák Ferenc és br. Eötvös József voltak. A kiegyezési törvényeket azonnal és elsőként az emancipációs törvény (1867:XVII. tc.) követte. A sorrend mögött mélyebb politikai szándék rejtett. Az egykori nemesi liberálisok számára fontosak voltak az 1848. áprilisi törvények: többek között az arányos és egyenlő közteherviselés (1848:VIII. tc.), a telkes jobbágyság felszabadítása (1848:IX. tc.), az ősiség eltörlése (1848:XV. tc.). De fontos volt az is, ami 1848-ban elmaradt: a zsidók emancipációja. A kiegyezés, bizonyos módosítások, engedmények mellett is, megteremtette az áprilisi törvények kontinuitását, az emancipációs törvény pedig beemelte a jogrendbe a Szemere-kormány papíron maradt emancipációs törvényének (1849:IX. tc.) lényegét. Deák, Eötvös és párthíveik számára ez szerves része volt a közjogi kontinuitásnak. Persze, lényegbevágó volt számukra az is, hogy ezzel egyszersmind megkerülték Ferenc József Olmützi alkotmányának, illetve Szilveszteri pátensének a jogegyenlőséget a zsidóknak is megadó rendelkezéseit.

A megnyugvás szólalt meg br. Kemény Zsigmond vezércikkében a *Pesti Napló*-ban (1867. december 24); Kemény annak idején érdemi szerepet játszott a Szemere-kormány törvényjavaslatának előkészítésében. Liberális politikai szándékot jelez az is, hogy a valamivel később elfogadott nemzetiségi törvény (1868:XLIV. tc.) már nem vonatkozott a zsidókra (egyébként külön nem is nevezte meg a nemzetiségeket). Eszerint az emancipációt törvénybe foglaló országgyűlés a zsidókat nem mint népet vagy nemzeti kisebbséget vette be az alkotmányba, hanem mint az ország polgárait, mint egyéneket, az 1791. évi francia nemzetgyűlésben elfogadott rendezés mintájára. Schwarcz Gyula, a nemzetközileg is számon tartott kiváló ókortörténész és politikus, már megelőzőleg (1866) – és oktatáspolitikai tanulmányának újabb kiadásában (1879) is – magától értetődően vette számításba „a most serdülő magyarországi zsidóságot” mint a magyar középosztály utánpótlását, mint a magyar politikai nemzet részét, némi megvetést is éreztetve az „eladósodott herceg” iránt (akinek birtokát az ősiség eltörlése után a zsidók akár felvásárolhatják). – Később többen épp a középosztályt kezdték félteni a zsidóktól.

Nagy és egységes magyar nemzet

A dualizmus korának politikai programja Magyarországon a nagy és egységes magyar nemzet megteremtése volt. A kormányzat arra törekedett, hogy a nemzetiségeket a magyarsághoz idomítsa. A zsidók, akik 1867-ben kapták meg a polgárjogot, természetesen élni akartak azokkal a jogokkal, amelyek az emancipációval jártak. Az összeházasodás, ami – a kikeresztelkedéssel együtt – egyedül képes megvalósítani a zsidók beolvadását a magyar nemzetbe, Fábián Gábor egykori, nagy lendülettel előadott ötlete (1844), mely még a XX. század elején is visszhangzott, már eleve létszerűtlen volt; több okból. Először is, akkor – és még sokáig – mindkét fél, a keresztény egyházjog épp úgy, mint a zsidó előírások, elutasították a vegyes házasságot. Ma is ellenzik; legfeljebb eltűrik. A polgári házasság törvénybe iktatása (1894:XXXI. tc.) is, az első a nagy egyházpolitikai törvények között, csak a jogi keretet teremtette meg. Nagyobb akadály volt, másodsor, a szociológiai rétegződés különbsége. Általában is igen ritka az a házasság, amely nagy társadalmi különbségeket hidal át, s még ritkább a *mésaillance* társadalmi elfogadottsága, márpedig a zsidó és a nem zsidó társadalomban, bár rétegzett volt mindegyik, e rétegek egészen más skálán helyezkedtek el, alig volt felület, amelyen átfedtek egymást, talán csak a középosztály egy részénél.

Az asszimiláció kora?

Közismert, hogy a szóban forgó fél évszázadban ment végbe a magyar társadalom nagy nyelvi egybeolvadása, amely sokáig erősebb volt, mint a nemzetiségi dezintegráció, és ez utóbbi – a történelmi Magyarországot végül szétrobbantó – folyamat ellenére is nagy számban olvadtak be, asszimilálódtak, integrálódtak a magyar társadalomba németek, szlovákok, románok, szerbek, horvátok, rutének, és persze zsidók.

A kiegyezés utáni fél évszázad, az osztrák–magyar dualizmus kora, s különösen annak első fele a két világháború között, visszamenőlegesen, az asszimiláció kora elnevezést kapta. Szekfű Gyula a *Három nemzedék*-ben (1920) a XIX. század második negyedéről, a reformkorról szólva még csak a zsidóság elterjedéséről beszélt, de továbbhaladva az időben, s különösen a könyv harmadik, meg bővített kiadásában (1934), már zsidó asszimilációról. A berlini egyetem magyar intézetének professzora, a Collegium Hungaricum igazgatója, Farkas Gyula könyvet írt *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867–1914* címmel (1938), ennek elsődleges tárgya a zsidó származású írók feltűnése, sikere és szerepe a nemzeti irodalomban. Elfogult könyv, minden véleménye fajelméleti előítéletekre támaszkodik. Nála a dualizmus korában asszimilánsokkal telt meg a magyar irodalom; az asszimiláció kora kifejezést jellegzetesen zsidóellenes jelentésárnyalattal használta.

Le kell szögezni, hogy nálunk az asszimiláció szót a köznyelv, de a szociológiai irodalom túl tág jelentésben használja. Mintha az önfeladás szinonimája volna.

A szó a latin *similis*, „hasznló” származéka, és mai jelentésében sincs több, mint a hasonlóná válás, részleges azonosulás. A környező társadalomba való beilleszkedés valójában a történelemben általában, és így a zsidó történelemben is, természetes jelenség, nem más, mint valamely eredetileg önálló, addig elszigetelt, elkülönült vagy pedig újonnan érkezett, csatlakozó társadalmi csoport alkalmazkodása: a fennmaradás lehetséges útjainak egyike. Nem kivételes dolog: egyetemes történelmi jelenség; nem esemény, hanem történelmi folyamat. Rendszerint nem teljes, és nem is mindenképpen irreverzibilis. A beilleszkedés alternatívája az önkéntes elzárkózás – amennyiben ezt a körülmények lehetővé teszik. A zsidó történelemben is voltak ilyen helyzetek. Az ókorban példa rá a Holt-tengeri tekercsek közössége, ez a virtuális „Damaszkusz”-ba kivonuló vallási közösség, amely kivonta magát a kor nagy áramlataiból, elutasította, egyrészt, a hellénizálódó, túl megengedő, a nem zsidók felé forduló, később a kereszténység irányában elmozduló irányzatot, és másrészt, szakított a jeruzsálemi templommal, azzal a hagyománnyal, amelyből a nagy zsidó háború után a rabbinizmus kialakult. A *mainstream* zsidóságot azonban nem a kivonulók tartották fenn, de nem is a messiás eljövételének hitéhez ragaszkodók, hanem azok, akik a római uralom külső keretét adottnak véve a javnei tanházban megteremtették a belső zsidó autonómiát, rendszereztek és kidolgozták ennek törvényeit (Misna). Nem vitás, hogy a XVI. században az önkéntes, védekező, együtt-tartó elkülönülésnek is szerepe volt a *ghetto* kialakulásában, bár rövidebb később a gettókat már a külső kényszer tartotta fenn, s amikor Napoléon hadserege Itáliában ledöntötte a gettófalakat (1797), az a zsidók számára valódi felszabadulást jelentett.

Az újkorban, az itt tárgyalt XIX–XX. században, s különösen a dualizmus korában, a beilleszkedésnek, a környező társadalomhoz való részleges alkalmazkodásnak, a – *horribile dictu* – asszimilációnak (részleges asszimilációnak!) köszönhető, hogy a zsidók élni tudtak a polgári jogokkal, ezek adták meg nekik a szabadságot, az emberi méltóságot.

A jiddis nyelv jó példa az alkalmazkodás és elzárkózás változó szerepeire. A közép- és kora-újkorban az askenázi világ jiddis nyelve részleges alkalmazkodás volt a környező társadalomhoz: a német nyelvnek az átvétele (és rétegnyelvvé alakítása). Az egykori német dialektus, amely időközben zsidó nyelvvé szervesült, a XIX. században a pozsonyi rabbinikus iskola – Moses Schreiber, a *Hatam Szofér* – tanításában a zsidók programatikus elzárkózásának eszköze lett: válaszfal.

Beilleszkedés: a zsidók nyelve

A zsidókkal szemben is a magyar nyelv elsajátítása volt az emancipáció fejében támasztott követelmények elseje. A XIX. század elején a hagyományosan jiddisül beszélő zsidók több úton indulhattak el a nyelvi modernizáció és a kulturális beilleszkedés felé. Tudni kell, hogy az élő nyelvhasználatban a zsidók mindig is

alkalmazkodtak környezetükhöz: a középkorban megtanultak németül (a jiddis a középfelnémet dialektusból ágazott el), akik közülük a hatóságokkal érintkeztek, tudtak valamit latinul, a kereskedők megértették magukat minden nyelven, amelyre szükségük volt, s azok, akik a világ felé tekintettek, a XVIII/XIX. század fordulója táján már olvasni kezdték a német vagy francia irodalmat. A modernizáció nyelveként kínálkozott Magyarországon a német, a magyar, a zsidó felvilágosító megújuló héber nyelve, de írni továbbra is lehetett a vallási szerzők régimódi, rabbinikus héberén, s lassan megjelent az ártatlanul divatos, de profán jiddis irodalom is. A Magyarországon élő zsidók számára a reformkorban, persze, a magyar volt a legvonzóbb, s prédikációban, versben az 1840-es években kezdett kialakulni a magyar zsidó írásbeliség. Több városban magyar nyelvű zsidó egyesület, kaszinó alakult, Pesten „A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő egyesület” vagy Magyarító egyesület (1844) elnökéül a városszerte tisztelt Jakobovics Fülöp doktort, a Zsidó kórház igazgatóját választották meg. Vannak magyarországi példák a héber vagy a német nyelvű zsidó irodalomra is. Héber betűvel írt érdemleges magyar szövegről, Mendelssohn német Tóra-fordításának mintájára, nincs tudomásunk.

A jiddissel pedig az történt, hogy a nyilvános nyelvhasználatban visszaszorulván, hosszabb távlatban leginkább zárt vallási körökben maradt fenn (falvakban, orthodox vagy haszid közösségekben), és zsidó színárnyalatok jelzésére, gyakran csak a kiejtést imitálva, a városi, tréfás, szatirikus szó- és írásbeliségben (élclapok, mulatók, kabaré, vicc), elemeiben mind máig. Az, hogy a jiddis részben a nyelvi gúny eszközévé vált, nem annyira a zsidókon múlt, mint inkább azon, hogy a társadalmi többség nyelvi eszközökkel, kiejtéssel, szóhasználattal is érzékeltetni akarta magabiztosságát, fölényét. Azok a zsidók, akik hangsúlyozni akarták, hogy ők is szorosan hozzátartoznak ehhez a többséghez, a többség nyelvi magatartását vették át.

A társadalmi befogadás első követelményét, a magyar mint első (beszélt) nyelv / anyanyelv átvételét a zsidók a XIX. század utolsó negyedére szinte maradék nélkül teljesítették. A zsidók közül – statisztikai arányokat nézve – többen beszéltek magyarul, mint az ország német lakosai közül. A magyar nyelvű sajtó nagy kivirágzása a századfordulón, mint akkor is, utóbb is – vádlólag – felemlgették, nagyjából zsidó újságíróknak volt köszönhető. A XIX. század vége felé a nyugat-európai kultúrát részben a németül *von Hause aus* tudó zsidók közvetítették magyarul.

Beilleszkedés: a zsidók foglalkozása

A második emancipációs követelmény, a foglalkozási struktúra megváltoztatása, valamivel összetettebb feladatként jelentkezett. A földesúri birtokok mellett kialakult zsidó községekben egyetlen foglalkozási–megélhetési lehetőség állt nyitva, ti. az, amiért a földesúr befogadta őket: a kereskedelem (korcsmáltatás, felvásárlás, árusítás). A városokban a céhek elzárták a zsidók elől a kézműves mesterségeket.

Ami mesterséget II. József nevezetes edictuma (1783) engedélyezett számukra, az nem támaszkodhatott nagy keresletre. Mindamellett zsidó mesteremberek már a XVIII. században, ahogyan ezt az összeírásokból látjuk, s különösen a XIX. század első felében, a kézművesség széles skáláján el tudtak helyezkedni, esetenként mint kontárok. Az 1840:XXIX. tc. eltörölte a főbb korlátokat, s a kép gyorsan megváltozott, már csak a demográfiai nyomás, a lélekszám miatt is. Megalakult a „Nehéz kézműveket és a földművelést az izraeliták közt terjesztő egyesület” / „Magyar Izraelita Kézmű és Földművelési Egyesület” / Mikéfe (1841); zsidó inasok álltak be keresztyén mesterekhez; a törvény után már zsidó mesterek is dolgoztathattak keresztyén legényekkel, azaz növekedett a kapacitásuk; a mezőgazdaságban megjelentek a zsidó bérlők, hovatovább nagyobb birtoktesteken is, a gazdálkodást legtöbbször ők korszerűsítették. Az értelmiségi hivatások közül zsidók számára az orvosi a XVIII. század vége óta szabad volt, a többi csak lassan nyílt meg előttük, eleinte a zsidó iskolák is keresztyén tanítókat alkalmaztak, s nagyobb számban majd csak a zsidó tanítóképzőből (1857) kerültek ki zsidó tanítók, és a zugiskolák hagyományos – többnyire képzetlen – vándor- és házitanítóit csak a XIX. század vége felé szorították ki. A zsidó foglalkozási és társadalmi vertikum legalsó szintjein továbbra is a házalók maradtak: engedélyhez kötött, nem szívesen látott, mégis igen elterjedt kenyérkereset. Mindenesetre, a zsidók megtették mindent, amit a törvények megengedtek, hogy a társadalom számára is hasznos kereső foglalkozást találjanak maguknak.

Beilleszkedés: zsidók a gazdasági életben

Végigpillantva a dualizmus első negyedszázadán, fel kell tennünk a kérdést: tulajdonképpen mihez tudtak a zsidók alkalmazkodni, másképpen fogalmazva: mely pontokon tudtak a magyar társadalomba beilleszkedni.

Foglalkozási tekintetben a zsidók csak a nem zsidó társadalom által üresen hagyott helyeket foglalhatták el. Az államhatalom, a közigazgatás minden szintje gyakorlatilag zárva volt előttük. Az egyetemi kinevezés ára a kikeresztelkedés volt (a történetíró Marczali Henrik ritka kivételnek számított, Goldziher Ignác évtizedeken át csak magántanár lehetett). A nemesi vagy bárói rangra emelés mint látványos kivétel sok támadást, zsidóellenes gúnyolódást váltott ki a kortársakból, utólag is, de valóban kivétel volt, többnyire valódi érdemeket jutalmazott, s ha a bankélet, az ipar, a kereskedelem kiválóságait a dualizmus korának feudális díszleteibe emelte be, ez nem a méltóságot elfogadó vagy arra törekvő zsidók hibája: nem volt más színpad, csak ezen játszhattak, mint a született arisztokraták is. Vajon különb társadalmi személyiség volt Pallavicini Ede őrgróf (1845–1914) (bank, vasút, kőolajipar) és öccse, Pallavicini János őrgróf (1848–1941) (diplomácia, nagybirtok), a főrendi, illetve felsőháznak születési jogon tagjai, mint kor- és pályatársaik, br. Kornfeld Zsigmond (1852–1909) (bank, hajózás, kőolaj, nagybirtok), és fia, br. Kornfeld

Móric (1882–1967) (gyáripar), a főrendi, illetve felsőház kinevezett tagjai? Közös volt a családok történetében, hogy külföldről kerültek Magyarországra, honosítással. P. Ede és K. Zsigmond a Magyar Általános Hitelbank vezetőiként (elnök, illetve vezérigazgató) – és egyéb gyáripari tisztségeik- vagy érdekeltségeikben – hosszú éveken át együtt dolgoztak. Különben pedig pályájukon mind a négyen országos érdemeket szereztek maguknak. Volt-e különbség érdemeik között?

Korábban az volt a baj a zsidókkal, hogy elkülönülnek a környező társadalomtól; az emancipáció után az, hogy helyet találtak maguknak a magyar társadalomban, hogy betagozódtak. Statisztikai munkák, különösen a két világháború között vitathatatlan szaktekintély, a meggyőződéses antiszemita, de a számokkal szakszerűen dolgozó Kovács Alajos könyve (*A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, 1922), és majd az úgynevezett zsidótörvények miniszteri, miniszterelnöki indokolásai, amelyekhez az anyagot – akkor már célirányos elrendezésben – rendre ő szolgáltatta, bőségesen hoznak adatokat arra nézve, hogy különböző foglalkozásokban a zsidók „túl”-reprezentáltak. Az úgynevezett zsidókérdést feszegető tanulmányok, számsorokkal illusztrálva, már a XIX. század utolsó negyedében kezdték felróni a zsidóknak, hogy elfoglaltak, úgyszólván kisajátítottak bizonyos foglalkozásokat. Egyrészt, ezek a táblázatok nem érintik a fő- vagy alispán, minisztériumi osztályvezető, diplomata, szolgabíró, helyhatósági előadó, tankerületi főigazgató, ezredes stb. pozíciókat, másrészt, a magyar nemes, majd a dzsentrí vagy a „lateiner” középosztály egyáltalán nem akart mérnök, könyvelő, kézműves mesterember, szerelő, kereskedő lenni, sokáig orvos sem, a nagykereskedők, bankigazgatók, gyártulajdonosok pedig a maguk erejéből építették fel vállalatukat, családi üzletet vittek tovább vagy képességeik és teljesítményük kvalifikálta őket tisztségre, juttatta őket – a vállalkozói kapitalizmusban – vagyonukhoz. S végül, egészen különböző forrásokból, legutoljára az 1944. évi deportálási jegyzékekből jól látható, hogy a zsidók óriási többsége a magyar társadalmi rétegződés alsó-közép és alsó csoportjaiban helyezkedett el: kisiparos, kiskereskedő, gyári munkás, magántisztviselő, közepes vagy alacsony szintű alkalmazott stb. volt, proli a városokban, korcsmáros, szatócs, ószeres falun; egyszerű emberek. A zsidó népesség mintegy kétharmadáról van szó! Nem magyarosították a nevüket, nem tértek ki. Nincs félrevezetőbb perspektíva a beilleszkedés – de akár az asszimiláció – megítéléséhez, mint azoknak a részleges statisztikáknak hinni, amelyek a zsidó „túl”-reprezentációt akarják bizonyítani. Az emancipáció után a zsidó részvétel a társadalom életében ugyanazokban a sávokban folyt, mint a társadalom bármely más tagjának a részvétele. A zsidók egy része megmaradt a hagyományos foglalkozásokban, mások éltek az újonnan megnyíló lehetőségekkel; a foglalkozási megoszlás kétségtelenül nem volt egyenletes, de a folyamat nem más, mint a korábban jogok nélküli zsidó társadalom integrációja.

A zsidók befolyása

1867 után, de még a két világháború között is, politikai viták folytak arról, hogy a zsidók túl nagy befolyást szereztek; no de mire volt túlzott befolyásuk a zsidóknak?, ez a kérdés! A hatalmi struktúrában formális befolyásuk nem volt, nem lehetett, mert állami, közigazgatási pozícióba nem kerültek. Közvetett befolyása nyilván többeknek volt, a gyáripar, a bankok, a kereskedelem szerepe, súlya folytán, esetleg a társadalmi érintkezés révén. Ez utóbbi azonban a zsidók esetében jellegzetesen aszimmetrikus volt: a leggazdagabb zsidók szalonjait olykor megtisztelték az arisztokraták, de kölcsönösség nagyon ritkán fordult elő. Hatvany Lajos báró, mint 1917-ben meghirdette, frakkot öltött, mégis leginkább költők és írók társaságában forgolódott, és 1927-ben, emigrációból hazatérése másnapján, korábbi, a fehérterrort támadó cikkei (*Bécsi Magyar Újság*) miatt vádat emeltek ellene, másfél év börtönre ítélték: a bíróság nem törődött azzal, hogy arisztokrata. Azok a zsidók, akiknek valamilyen politikai – gazdaságpolitikai – befolyásuk lehetett, egy-két százalékat tettek ki a zsidó társadalomnak. És hiába számított igazán befolyásosnak a kőgazdag Stern Samu, a nagy pesti hitközség elnöke, sem nyomtatott memorandumával (1938), sem személyesen a kormányzónál nem tudta elérni a zsidótörvények szankcióinak mérséklését. Br. Chorin Ferencet és br. Kornfeld Móricot, a felsőház tagjait, 1944. március 19-e után sem a jogrend, sem a kormányzó nem védte meg a Gestapótól.

Befolyással bírt a politikai életre a munkásmozgalom, a forradalmi szervezkedés is. Igen, zsidók – már aki – részt vettek a szakszervezetek tevékenységében, részt vettek a felforgató mozgalmakban, részt vettek a forradalmakban. A Magyarországi Általános Munkáspártot, a Szociáldemokrata Párt elődjét, Frankel Leó, budai (Újlak) zsidó aranyműves alapította (1880). Orosz hadifogságból hazatért zsidó bolsevik-kommunisták szervezték meg 1919-ben a Tanácsköztársaság, a kommün államhatalmi és terror-apparátusát. Ukrajna-Oroszországban született, Magyarországra a pogromok elől családjával gyerekként betelepült bőrs (cipőfelsőrész-készítő) szakszervezeti aktivista, Mónus Illés szerkesztette az 1930-as években a *Népszavát*, s figyelmeztette 1938-ban vezércikkben a magyar társadalmat, hogy ha a tervezett zsidótörvény hatálya alatt néhány ezer keresztény foglalja el az elbocsátott zsidók helyét, az nem fogja a társadalmi egyensúlyt és a köznyugalmat helyreállítani.

A forradalmárrá lett zsidóknak a zsidó közösséggel már rég nem volt semmi kapcsolatuk, legtöbbjük egyenesen megtagadta a zsidóságot. Miért lettek forradalmárok? Tisztán szociológiai szempontból nézve, szabad foglalkozás volt ez is, mint a kereskedelem, a kézművesség vagy a mérnökség, a nem zsidó társadalom részéről érdemleges konkurrencia nélkül. Bizonyos, hogy azok a zsidók mozdultak el a szocialista mozgalmak felé, akik az átlagnál mobilisabbak voltak, akik változtatni akartak saját és társaik társadalmi helyzetén, de ezen túl is tűrhetetlennek érezték a társadalmi viszonyokat. Hajtotta őket a társadalmi felemelkedés vágya, mint ahogyan hajtotta azt is, aki mérnöknek, orvosnak tanult, vagy azt, aki új-

ságírónak ment. A mozgalomban, ezen az új horizonton, közel a politikához, már esetleg szűknek érezték a mindenképpen összeszorítottabb zsidó vallási életformát, a zsidó községet.

És egyébként a munkásmozgalomban, a forradalmi szervezetekben sem kizárólag zsidó származású személyek tevékenykedtek. Mindent összevetve, nem állítható, hogy a forradalom külön zsidó szerep lett volna.

Kormánypárt és ellenzék

Az egyenjogúság, amit az emancipációs törvény a zsidóknak megadott, mindössze másfél évtizedre befolyásolta döntő mértékben a magyar közéletet: a törvény kihirdetésétől a tiszaszlári vérvádig. Ezen idő alatt is országosan és az országgyűlésben számos vita folyt a zsidók helyzetéről, történtek tiltakozások is feltétel nélküli egyenjogúsításuk ellen (1882. február), de az állam feltétel nélkül mögöttük állt.

Ebben az időszakban hagyta jóvá az országgyűlés a br. Eötvös vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdeményezésére összehívott Egyetemes Gyűlés („zsidó kongresszus”) határozatait, döntött – Deák Ferenc hathatós támogatása mellett – az orthodox hitközségek önállóságáról, az 1849-ben a zsidókra kirótt hadisarc összegéből Ferenc József által létesített Iskola-alap felhasználásáról, s ezen belül az Országos Rabbiképző Intézet megalapításáról, s ezeken kívül is számos ügyben, nem beszélve a minden vallásfelekezetet érintő törvényekről, különösen iskola- és oktatásügyekben.

Természetesnek tekintette a zsidók – mint zsidók – jelenlétét a magyar társadalomban a liberális Pulszky Ferenc, neki még az 1848-as emigrációból hazatérő nemzedékhez képest is jelentékeny nyugat-európai tapasztalatai voltak. És a székely nemes br. Orbán Balázs, ősei között katonatisztekkel és (anyai ágon) isztambuli görög vagy olasz nagyszülőkkel, háta mögött hosszú közel-keleti és nyugat-európai utazásokkal. Székelyföldi útleírásában Orbán adta első részletes ismertetését a zsidó hitelveket valló, a XVII. század óta minden üldöztetésnek ellenálló székely szombatosoknak, s föl sem merült benne, hogy ezek a krypto-zsidók, évszázadokon át fenntartott vallásukkal, ne tartoznának a székely nemzethez. Az emancipáció jótékony légkörét dicséri – paradox módon – az is, hogy Hillél Lichtenstein rabbi – Moses Schreiber, a *Hatam Szofér* egykori pozsonyi főrabbi orthodoxiáját végletekig feszítve – éppen az emancipáció veszélyeitől tartva hirdette meg, mint a Tórához való hűség egyetlen útját, a zsidók teljes elzárkózását: „Mindenki, aki hű a zsidó valláshoz, nagyon óvatos kell hogy legyen, hogy ne mondja, hogy az ország, ahol most élünk, mivel (ott) születünk és nőttünk fel, az a hazánk volna”, mert ezzel „halasztaná a megváltást és a messiás eljövetelét”.

Érték támadások a zsidókat ebben a másfél évtizedben is az országgyűlésben, s különösen kemények voltak Istóczy Győző többnyire higgadt ügyvédi megfogalmazásban előadott, de az évek folyamán rendszerré összeálló, szinte mániákusan

elfoglult felszólalásai. Az országgyűlésben egyébként is sűrűn szót kérő képviselő 1875-ben hosszú beszédben támadta a zsidók befolyását a társadalomban, liberális szellemiségüket, nemzetközi kapcsolataikat, s javasolta az emancipáció felülvizsgálatát és külföldi zsidók betelepülésének korlátozását. 1878-ban (június 24), kedvező nemzetközi politikai pillanatban, az orosz–török háborút lezáró San Stefano-i béke (1878. március 3) és a közvetlenül a balkáni helyzet rendezése, hosszabb távon az Oszmán–török Birodalom kiszorítása céljából összehívott berlini kongresszus megnyitása (június 13) után, a lehetőségtől felhevülten: nagy felzúdulást és visszhangot kiváltó beszédben javasolta az országgyűlésben, hogy az osztrák kormány, amely részt vett a tárgyalásokon, érje el a Portánál egy Törökország fennhatósága alatt álló *Palaestina* felállítását, hogy majd ez az állam fogadja be a világ zsidóságát. 1880-ban, mondva csinált ürügyekkel, többször is felszólalt a polgári házasság kérdéséről folyó vitában, gondosan ügyelve arra, hogy a zsidókat elkülönítse a magyar társadalomtól, őket „külön társadalmi kasztnak, külön népfajnak, helyesebben mondva, külön emberfajnak” (!) minősítette, a velük – a magyar állampolgár zsidókkal – való kapcsolatokat „külügyi viszony”-nak nevezte, s arról beszélt, hogy a „schacherozó zsidónép” (héb.–jidd. „kereskedő”, „alkudozó”) Európában „uralmat, sőt terrorizmust” gyakorol, s ezt „raffinéria, kasztszerű szoros összetartás s a legnagyobbreszt uzsora, agiotage (üzérkedés) s más irreális üzletek útján összeharácsolt mérhetetlen kincsek segélyével szerezte meg magának”. 1882-ben, amikor II. Sándor cár meggyilkolása (1881. március 13) után Oroszországban és Ukrajnában sorozatban törtek ki a pogromok, és menekültek áradata indult meg Nyugat-Európa és Amerika felé, Istóczy azonnal törvényhozási intézkedést javasolt a bevándorlás korlátozására, a menekültek feltartóztatására. És így tovább.

Istóczy érveiben, minősítéseiben, kifejezéseiben nem nehéz felismerni azokat az aggályokat, eltúlozva és eltorzítva bár, amely aggályokat a reformkorban a nemzet megeremtéséért és politikai haladásáért harcoló politikusok, hogy csak a legnagyobbakat említem: Kölcsey, Kossuth, Széchenyi is a zsidókkal szemben hangoztattak, s amely aggályok alapján korlátozni akarták a zsidó betelepülést; nem nehéz felismerni azokat az érveket, amelyek alapján a reformkori országgyűlések az emancipációt mindvégig elutasították. Minden elutasítás központi eleme a zsidók – az esetleg már több nemzedék óta Magyarországon élő zsidók – „idegen”-sége volt: a más nyelv, más szokások, más templomi rítus, más „nemzet” vagy „faj”. Istóczy azonban ennél tovább ment el, ő a zsidók uralmáról beszélt („állam az államban”), s meghonosította a német mintájú politikai antiszemitizmust, megalapította az Antiszemita Pártot, majd 1883 elején – átmeneti sikerei csúcsa felé tartva – az emancipációs törvény visszavonására is indítványt terjesztett elő az országgyűlésben.

Hogy az 1867:XVII. tc. valóban megváltoztatta Magyarországot, annak legkisebb, de annál beszédesebb jelét éppen Istóczy beszédeinek parlamenti visszhangja mutatja. Szónoklatait nemcsak a képviselők fogadták sokszor – jegyzőkönyvileg is rögzített – „derűtlenség”-gel, magyarul: kinevették, de nem volt egyetlen olyan érdemi megszólalása sem, amelyben a kormány képviselői ne utasították volna el

azonnal és a leghatározottabban, akár már a felvezetésben, akár szavaiba vágva is, legkésőbb a vitázásban, a törvénynek ellentmondó minősítéseit és indítványait.

Nincs a magyar történelemben még egy olyan időszak, amikor a kormány ennyire eltökélten lépett volna fel a zsidók helyzetét szabályozó törvények – a zsidók polgári jogainak – megsértése vagy csak kétségbe vonása ellen. Az egykori nemesi liberális nemzedék még élő tagjai és politikai utódaik, a kormánypárt (felirati vagy Deák-párt, 1875-től Szabadelvű Párt) mindig határozottan kiállt a zsidók egyenjogúsága mellett. Br. Wenckheim Béla, Tisza Kálmán és Wekerle Sándor miniszterelnökök (1875, 1875–1890, illetve 1892–1895, resp.), Trefort Ágoston és gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszterek (1875–1888, illetve 1892–1894, resp.), Berzeviczy Albert, a képviselőház alelnöke (1895) a leghevesebb parlamenti viták (Tiszaeszlár: 1882–1883, recepciós törvény: 1894–1895) idején tétovázás nélkül, pártjuk és személyük népszerűségével nem törődve, erélyes szavakkal utasítottak el minden zsidóellenes támadást. A nevezettek politikai szereplését a történetírás nem minden mozzanatában értékeli pozitívan, de ennek ellenére nem tagadható, hogy a dualizmus kori kormányok a zsidóellenesség és a politikai antiszemitizmus elleni fellépéssel történelmileg is példásan töltötték be szerepüket, különösen a két világháború közötti vagy a rendszerváltás utáni parlamenti ciklusok vezető politikusaival összehasonlításban.

A kiegyezés után a parlamenti ellenzék a magyar függetlenségi eszme köré szerveződött, pártjai nevükben is büszkén viselték a szót: Országos 1848-as Párt (1865–1874), Negyvennyolcas Függetlenségi Párt (1874–1884), Függetlenségi Párt (1874–1888), Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt (1884–1918), szélsőbaloldal stb. Az ellenzék a kiegyezés után Kossuth híveit tömörítette. Országgyűlési képviselőinek, a párt ellenzéki helyzete és az emigrációban élő Kossuthhoz való ragaszkodásuk miatt, elvben is a kormánypártéval átellenes politikai álláspontra kellett helyezkedniük. Az egykori nemzeti liberálisok által Ausztriával megkötött kompromisszumot elutasították, radikálisan a dualizmus rendszere ellen voltak. Némi egyszerűsítéssel mondván, a kurucos, idegenellenes, pántlikás nemzeti hagyományt képviselték, 1848-as töltettel. A zsidókat érintő parlamenti vitákban rendszerint a kormány ellen léptek fel. Hosszú időn át az egykori márciusi ifjak egyike, Irányi Dániel volt a párt vezető személyisége, feddhetetlen jellemű, hajlíthatatlanul Kossuth-párti politikus; 1848-ban, a pesti zsidóellenes zavargások légkörében, a nemzetgyűlési választások előtt Lipótvárosban mint képviselőjelölt ezt mondta: „a zsidók emnicipatióját, mint a mostani ingerültség mellett veszedelmest, pártolni nem fogja, s a nemzetgyűléseni elővételét akadályozni fogja” (*Kossuth Hírlapja*, 1848. július 5); megválasztották; szavaihoz későbbi képviselői szerepében is ragaszkodott.

Az agg kormányzó, a Függetlenségi Párt politikájának távoli, közvetett irányítója, félt, hogy a kormányzat maga mellé állítja a zsidókat. 1882-ben, Tiszaeszlár után, figyelmeztette pártját: „Egy ilyen pártnak, ha activ tényezőnek akar tekintetni, nem lehet közömböst játszani egy ily horderejű mozzanattal szemben, mely immár

nem egyes emberek hóbortja, divergációja vagy programja, tessék nevezni, aminek tetszik, hanem a nemzet életébe mélyen benyúló közügy, miben állást kell a pártnak foglalnia”; a párt „hivatása minden eréllyel rajta lenni, hogy a zsidóság a magyar nemzetbe beolvadjon, vele assimilálódjék”. De az oroszországi zsidó menekülthullámra így reagált: „Magyarország ne tárjon kaput semmi jött-ment söpredéknek. Azt az önfenntartás kötelessége parancsolja, hogy idegen zsidóknak, épp úgy, mint idegen panszláv vagy panromán elemeknek Magyarországra csoportosulása meg ne engedtessek”. 1883-ban, amikor a tiszaezlári perben már megszületett a vádlottak teljes felmentését kimondó ítélet, Kossuth egy másik, szintén a Függetlenségi Párt politikájával foglalkozó levélben érintette a „zsidó-kérdés”-t (1883. augusztus 15): „Én ember és ember között faj-, nyelv-, vallásfelekezet miatt soha sem tettem s nem is fogok tenni különbséget; az antisemitikus agitációt mint a XIX-ik század embere szégyellem; mint magyar restellem, mint hazafi kárhozzátom.” Ezek a mondatok hangzanak el Fischer Iván karmester Tiszaezlárról írt, 2013 őszén bemutatott operájában („A vörös tehén”) a színpadra lépő öreg Kossuth szájából, az egykori antiszemita tombolás elítélésére – és nem lehet nem meghallani, hogy az operában napjainkhoz szólnak.

A Függetlenségi Párt, mint említettem, ellenzéki volt, nem pedig programszerűen zsidóellenes, de a dualizmus kori parlamenti konfiguráció úgy hozta, hogy az 1848-as függetlenségi eszme, a kuruc hagyomány, olykor tiszántúli vagy református színárnyalattal, mégiscsak összetapadt az antiszemitizmussal; a méreg beleivódott a magyar közgondolkodásba.

Magyarország mint haza

Fontos, látványos eleme a zsidó gondolkodásnak és magatartásnak a dualizmus korában Magyarország mint haza vállalása. A magyar hazafiasság. Ezt akkor sokan, támadólag, mesterkéltné, neofita vagy túlzott (!) hazafiasságnak neveztek, nem beszélve arról, hogy jogosságát is kétségbe vonták. A pejorativ vagy elutasító megközelítés azonban nem indokolt. Mert mi lett volna ennek a hazafiasságnak az alternatívája?

Mit tekinthetett hazájának a XIX. század utolsó negyedében egy diaszpora-zsidó? Mondhatta, és tudnia kellett, hogy őseinek hazája egykor a Szentföld vala, Erec Jisraél, érezhetett nosztalgikus vágyódást az ősi haza iránt, mint versben Ignotus megfogalmazta (1895), de mielőtt Theodor Herzl fellépett volna, pontosabban, mielőtt tényleges lehetőséggé vált volna – mondjuk, a Balfour-nyilatkozat (1918) után – a visszatérés, a tömeges visszatérés, a zsidó nép újra-alakulása, addig más haza nem volt, csak az, ahol éppen lakott: ahol az állampolgári jogokat megszerezte. Az előző nemzedékek azért küzdöttek, hogy honlakókból végre honpolgárok legyenek. A Magyarországon élő zsidóknak, akik immár teljes jogú állampolgárok voltak, itt kellett boldogulniuk, saját érdekükben is Magyarország javát kellett szolgálniuk,

ahogyan Jeremiás is kívánta az i. e. VI. század elején Babylóniába deportált zsidóktól: „Építsetek házakat és lakjátok, ültessetek kerteket és egyétek gyümölcsüket, vegyetek feleségeket és nemzzetek fiaikat és leányokat, és vegyetek fiaitok számára feleségeket, leányaitokat pedig adjátok férjhez, hogy fiaikat és leányokat szüljenek, sokasodjatok ott, és ne kevesbedjete. És keressétek azon város békéjét, ahova számkivetettek benneteket, és imádkozzatok érte az Örökkévalóhoz, mert az ő békéjében lesz számotokra is béke” (Jer. 29,5-7, IMIT, 1903). Nem volt jogtalan a zsidók magyar hazafiassága a dualizmus korában, nem volt túlzott, és nem volt elárulása a zsidó vallásnak sem. A korai cionizmust, melynek pedig szintén magyar hazafias programja volt, orthodoxok és neológok hasonló hangerővel utasították el.

Újra meg újra fel szokták tenni a kérdést: magyar zsidó-e, vagy zsidó magyar. Mindkét névszó lehet akár jelző, akár főnév, és fel is cserélhetők; a magyar szórendben a jelző rendszerint a jelzett szó előtt áll, így a kifejezések grammatikus értelme, szigorúan véve, az elsőnél az, hogy zsidó (magyar színezettel), a másodiknál, hogy magyar (zsidó színezettel); Kuthy Lajosnál szinonimák. A nagykanizsai izraelita iskola tanítója, aki a zsidó községben éveken át együtt szolgált Löw Lipóttal: Hartmán Lipót 1848-ban, kiábrándító események után (a zsidók eltávolítása a nemzetorségból, az emancipáció levétele az országgyűlés napirendjéről), a népképviselési országgyűléssel szembeni kíváncsalm kifejtésében tette fel ezt a kérdést: „Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar?”, rabbinikus idézetekkel igazolva, hogy a zsidók magyar hazafiassága összhangban van a zsidó vallási törvényekkel. Variáns kifejezések nála: „izraelita magyarok” és „zsidó magyarok”; ezek mutatják, hogy Hartmán felfogása szerint a magyar (Magyarországon lakó / magyar nyelvű) zsidót a „polgárosíttatás” zsidó (vallású) magyarrá fogja tenni. Az 1848-as formulát háromnegyed évszázaddal később Vázsonyi Vilmos sokkal egyértelműbbre alakította át: „Mi nem magyar zsidók, hanem zsidó magyarok vagyunk”. Az első világháború után a fehér ellenforradalom a zsidók ellen fordult, őket vádolta a kommün (= zsidó terror), a trianoni békeszerződés (= nemzetközi zsidó összeesküvés) miatt, s Vázsonyi, akit egykor a recepciós mozgalom emelt a nagypolitikába, a volt igazságügy-miniszter, 1925-ben, akkor Terézváros országgyűlési képviselője, a neológ hitközség egyik politikai vezetője, többek között azt hozta fel a zsidók fenntartás nélküli magyar hazafiasságának bizonyítékául, hogy a hitközség elutasítja a Népszövetségnek a *numerus clausus* ügyében Magyarországgal szemben kezdeményezett vizsgálatát. „Mi soha a mi vallásunk és felekezetünk ügyét a haza ügyétől szét nem akartuk és szét nem tudtuk választani. [...] Zsidók vagyunk és zsidók maradunk, ragaszkodunk őseink vallásához, de ez a haza a mienk is, hazánkat sem adjuk, magyarságunkat sem adjuk, magyarok vagyunk, magyarok maradunk...” S további fél évszázad múltán Bárány György (George Barany), aki 1944 legsötétebb napjait a keleti fronton, munkaszolgálatosként vészelte át, majd három évet nyomott le szovjet hadifogságban (később megírta a zsidó hadifoglyok történetét): Bárány, már az Egyesült Államokban mint egyetemi tanár „»Magyar Jew or Jewish Magyar?«” című tanulmányában (1974) az asszimiláció korának ívét 1944-ig hosszabbította

meg. „Az utolsó vitát az asszimilációról az váltotta ki, hogy 1938-ban megkezdődött a zsidóellenes törvényhozás: az asszimiláció hatása még érezhető volt, miközben a törvénykezés az emancipáció eredményeit kiiktatta és az asszimilációhoz való jog zsidó és nem zsidó védelmezőit elhallgattatta. Ebben az új identitásválságban sokan a zsidók közül úgy próbálták menteni magukat és családjukat, hogy áttértek, mások pedig zsidóságuk újra-felfedezésének lehetőségei felé tapogatóztak. A náci gőzhenger azonban nem volt tekintettel az asszimilált és nem asszimilált zsidók közötti különbségre, és nem volt hajlandó ezzel foglalkozni.”

Az emancipáció évszázados mérlegét megvonva, Bárány nyomán a dualizmus korára nézve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az asszimilációs folyamatok, előretörésekkel és visszaesésekkel, egyetemes történeti jellegűek, és a magyarországi zsidók részleges asszimilációját is ebben a keretben kell értelmezni. Ehhez képest a mai helyzetet Tábor Béla fogalmazta meg a legpontosabban (1990), saját korábbi nézeteinek részleges revíziójaképpen. A Holocaust után – írja –, Izrael Állam léte folytán, „a gálut történetében első ízben olyan korszak köszöntött be, amelyben a zsidóság környezetével egyenlő feltételek mellett alakíthatja sorsát és vehet részt az egyetemes történelem munkamegosztásában”.